

# «Наука», «релігія», «віра», «богослів'я» у проблемному вимірі співіснування наукового і релігійного: термінологічні пояснення

Всеволод Сміх

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-154>

**Анотація.** Аналізуючи терміни «наука» і «релігія» розуміємо, що використовуючи їх на площині співвіднесення наукового і релігійного, виникає певний асоціативний ряд згаданих термінів. Так, у межах порушеної проблематики, вживаючи термін «наука», часто маються на увазі також такі поняття як «розум», «раціональність», «наукове пізнання», «наукове знання» тощо. Використовуючи термін «релігія», знову-таки у межах проблематики співвіднесення наукового і релігійного, нерідко вживають поняття «віра», «богослів'я», «теологія» тощо вважаючи їх синонімічними або і тотожними. У статті висвітлюються термінологічні дефініції понять «наука» та «релігія» з акцентуванням уваги на виявленні відмінностей поняття «наука» від понять, «наукового пізнання», «наукового знання» тощо; відповідно виявляється також і нетотожність поняття «релігія», таким поняттям як «віра», «богослів'я», «теологія» тощо задля уникнення нерелевантного інформаційного наповнення згаданих термінів.

**Ключові слова:** наука, наукове пізнання, наукове знання, релігія, віра, богослів'я, теологія.

**Постановка наукової проблеми.** Проблема співіснування науки і релігії супроводжує людство протягом всього часу його існування. І наука, і релігія зазнали кардинальних метаморфоз, що відображається в незбагнених диференціаціях наукових дисциплін і неймовірній кількості нових релігійних вірувань та деномінацій. Оминаючи статистичні дані, необхідно зауважити, що такий стан речей безумовно впливає на взаємовідношення понять науки і релігії. Окрім очевидного поділу згаданих термінів, вони також набули найрізноманітніших конотацій, асоціативний ряд кожного із них наповнився переконаннями, які важко назвати достовірними чи бодай прийнятними

визначеннями того чи іншого вживаного терміну. З'явилася певна необхідність установалення меж для розуміння тих чи тих слововживань. У нашому випадку, термінами, які потребують конкретного визначення в конкретних умовах, є, з одного боку, поняття «науки», «раціональності», «наукового пізнання», «наукового знання», з іншого – «релігії», «віри», «богослів'я», «теології» тощо. Багатозначність цих слів необхідно звузити до їхнього зрозумілого використання в словосполученні «наука і релігія», для чіткішого розуміння способу вживання найбільш адаптивного поняття, коли мова йде про їхнє співвідношення, у чому і є актуальність порушеної теми.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Зважаючи на пропоновану тематику, одним із основних джерел дослідження будуть словники сучасної лінгвістики, «Православна енциклопедія» тощо, оскільки стаття стосується термінологічних пояснень, але, враховуючи специфіку висвітлюваних понять, наша увага буде прикута також і до інших тлумачень, які належать або святоотцівській спадщині, де у поясненнях присутнє необхідне для нас глибоке смислове навантаження, або сучасним філософам і богословам. Порушена тематика висвітлюється в працях святителя Луки (Войно-Ясенецького), Климента Олександрійського, святителя Григорія Палами, Євагрія Понтійського, преподобного Максима Сповідника, святителя Григорія Богослова та ін. До її вирішення долучилися також і науковці сучасності, такі як Колодний Анатолій, Нестерук Олексій, Кримський Сергій, дияк. Андрій Кураєв, Джон Х. Брук, Ієн Барбур та ін.

**Метою статті** є визначення термінів «наука» і «релігія» та близьких за значенням до них понять, таких як «наукове пізнання», «наукове знання», «віра», «богослів'я», «теологія», для уникнення нерелевантного інформаційного наповнення згаданих термінів у сфері їхнього застосування на площині співвіднесення наукового і релігійного дискурсу.

Досягненню мети передуватиме виконання таких **завдань**:

- проаналізувати джерела, де висвітлюються дані поняття або порушується згадана проблематика;
- проаналізувати наявні та раніше пропоновані визначення термінів «наука» та «релігія» та інших близьких за змістом понять, таких, як «наукове пізнання», «наукове знання», «раціональність», «віра», «богослів'я», «теологія» тощо;
- виявити і показати визначення згаданих понять як для їх застосування в контексті розгляду проблематики співвіднесення науки і релігії, так і поза пропонованим контекстом.

**Виклад основного матеріалу.** Існує багато визначень релігії, котрі можна вважати прийнятними в залежності від виокремлюваних аспектів. Філософський енциклопедичний словник пропонує досить влучне визна-

чення цього поняття, а саме: «Релігія (від лат. *religio* – побожність) – духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ»<sup>1</sup>, проте і його необхідно доповнити. Традиційно релігія пов'язана із віруваннями й доктринами, моральними цінностями та формами поклоніння і, вживаючи цей термін в контексті науки і релігії, ми матимемо на увазі загальний огляд релігійного погляду на світ. Нас цікавлять не стільки роздуми про множинність релігійних конфесій, різноманіття доктринальних переконань, плюралістичність богословських теологуменів чи догматичну істину (за винятком, коли це необхідно та доцільно), скільки аналіз загального релігійного погляду на Всесвіт у контексті його раціональності й можливості діалогу з науковими дисциплінами, теоріями, твердженнями та дискусіями із секулярним світоглядом або наукою. Зважаючи на це, термін «релігія» можна розуміти як складну систему поглядів та переконань, які становлять світогляд, філософію або спосіб і, що важливіше, досвід життя, враховуючи аспекти відмінності культурної роботи, наукової чи об'єктивно просвітницької від релігійної, яка має своєю метою контакт із надприродним духовним світом, з одного боку, з іншого – подолання смерті<sup>2</sup>. Предмет таких релігійних переконань стосується природи реальності (того, що існує, природи Всесвіту), особистості людини (її природи й особи), Бога (Його природи й іпостасей), моралі й політики (переконання про гідне життя, про найкращий спосіб влаштування суспільства; баланс між загальним благом, індивідуальною волею та свободою особистості).

Релігія пов'язана із віруванням/вірою. Вірування виступають корелятом способу життя людини і мають вплив на її вибір. Вони мають вираження в різноманітних ритуалах, богослужбових практиках і ґрунтуються на вірі та переконанні в існуванні сакральної, трансцендентної, невидимої реальності. «Віра», за визначенням філософського енциклопедичного словника, є терміном

*«для позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, який не визначається лише практичними, емпіричними чи теоретичними засадами його своєрідності, змісту, основ і критеріїв; одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне»<sup>3</sup>.*

<sup>1</sup> Колодний А. Релігія. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 545.

<sup>2</sup> Кураев А., диак. Школьное богословие. Краматорск: Тираж, 2009. 418 с.

<sup>3</sup> Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 92.

Релігійний світогляд також передбачає віру в Бога чи Якусь Вищу Істоту, Яка є творцем усього живого і неживого, «видимого і невидимого»<sup>4</sup>, віру в потойбічне життя й кінцеву мету людини – обожнення. «Віра в надприродне або трансцендентне»<sup>5</sup>, властива релігійному світогляду, але віра, як така, має місце і в науці й виражається, наприклад, у переконанні універсальності законів фізики, або в переконанні реальності досліджуваного: «Щоб займатися наукою, людина повинна вірити хоча б в реальність того, що вона збирається досліджувати»<sup>6</sup>. Якщо в II ст. християнський апологет Климент Олександрійський стверджував:

*«Коли хтось скаже, що знання можна раціонально довести, то ми нагадаємо йому, що першопочаткові принципи жодному поясненню не піддаються»<sup>7</sup>,*

то у XX ст. усвідомлення цього було ретрансльовано Куртом Геделем у його теоремах про неповноту<sup>8</sup>, у яких стверджується, що

*«жодна формальна система (яка вважається несуперечливою і достатньо потужною, щоб формалізувати елементарну арифметику) не може виразити засоби для доведення власної несуперечливості. Інакше кажучи, жодна формальна система не може довести свою власну несуперечливість»<sup>9</sup>.*

Релігія також окреслює можливість комунікації з Богом у молитві, як стверджує святитель Лука: «Релігія – це спілкування з Богом (возз'єднання). Релігія як переживання дуже складна. Цим безпосереднім і специфічним переживанням, яке уможливорює спілкування з Богом, – є молитва»<sup>10</sup>. Віра і релігійний досвід формують основу релігійного знання, яке формалізується в богослів'ї. Філософський енциклопедичний словник фіксує терміни «богослів'я» і «теологія» з однаковим значенням, а саме:

<sup>4</sup> Службеник. Перша частина. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. С. 122.

<sup>5</sup> Колодний А. Релігія. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії ім. Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 545.

<sup>6</sup> Нестерук А. В. Логос и космос: Богословие, наука и православное предание. М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. С. 88.

<sup>7</sup> Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонсин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 1 (Книги 1 - 3). С. 268.

<sup>8</sup> Gödel K. Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I. Monatshefte für Mathematik und Physik. 1931. Vol. 38. P. 173–198.

<sup>9</sup> Agazzi E. Gödel's Impact on the Philosophy of Mathematics. Identity? Metaphysical Approach: Proceedings of the IIP Conference (2017, Zadar). Munster, 2021. P. 1.

<sup>10</sup> Лука (Войно-Ясенецкий), свт. Наука и религия. Дух, душа и тело. М.: Феникс, 2001. С. 12.

«(грецьк. Θεός – Бог і λόγος – вчення) – розроблена певною конфесією система обґрунтування і захисту свого розуміння надприродної сутності – Бога, істинності своєї догматики, канонів і богослужбової практики. Так, системи богослів'я різних християнських конфесій відрізняються, насамперед, комплексом дисциплін та їхнім цільовим призначенням»<sup>11</sup>.

Проте зауважує: «Історично так склалося, що термін «богослів'я» вживається на означення богословської теорії православ'я, а термін «теологія» – католицизму, протестантизму та ін.»<sup>12</sup>. В англійській мові, яка отримала в Україні статус однієї з мов міжнародного спілкування, що, у свою чергу, унормовує особливості її застосування також у сферах освіти, ці поняття означаються практично завжди одним словом – *theology*, що є не зовсім коректно. Автентичним або релевантним, на нашу думку, може бути споріднене слово – «*divinity*»<sup>13</sup>, яке позначає саме «богослів'я». Необхідно вказати, що відмінності між термінами існують не лише на історичному чи лінгвістичному рівнях, а й на якісному. Не вдаючись до скрупульозних дефініцій даного терміну (їх можна віднайти в працях Климента Олександрійського, преподобного Максима Сповідника, Христоса Яннараса, Володимира Лоського, Каліста Уера та ін.), виокремимо найсуттєвіше. Контрастним визначенням «богослів'я» у Климента Олександрійського є вислів Євагрія Понтійського (345–399 рр.), який називає богослів'я молитвою: «Якщо ти богослов, то молитимешся істинно, якщо ти істинно молишся, то ти – богослов»<sup>14</sup>. Тут йдеться про істинну, як предмет богословської рефлексії, що досяжна лише через особисту, безпосередню в ній участь через молитву як складову живого досвіду істини, який лише в ній і можливий. Богослів'я неможливе без очищення (*katharsis*), про яке говорить апостол Матфей: «Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать» (Мф. 5: 8). В іншому місці Євагрій пише: «Молитва – це бесіда розуму з Богом»<sup>15</sup>, що показує глибину і складність терміну «богослів'я», тобто «богослів'я» є богоспілкуванням. Преподобний Максим Сповідник доповнює, що «богослів'я – це остання

<sup>11</sup> Колодний А. Богослів'я. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 60.

<sup>12</sup> Колодний А. Богослів'я. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 60.

<sup>13</sup> Дейко М., Дейко В., Дейко А. Українсько-англійський і англійсько-український словник широкого вжитку: в 4 т. Австралія-Англія: Видавництво «Рідна Мова», 1979. Т. 2. С. 118.

<sup>14</sup> Творения аввы Евагрия: аскетические и богословские трактаты. М.: Мартис, 1994. С. 83.

<sup>15</sup> Творения аввы Евагрия: аскетические и богословские трактаты. М.: Мартис, 1994. С. 78.

найвища стадія духовної досконалості, яку може досягнути людина, завершення християнського досвіду, обоження». Він розуміє цей досвід, як літургічне предстояння людини перед Богом у створеному світі, та як результат такої «вселенської літургії», людина отримує «від Бога благодать спілкування з Ним, тобто бачення Пресвятої Трійці – богослів'я»<sup>16</sup>. Христос Яннарас концептуалізує це поняття, стверджуючи, що

*«... у Православній Церкві та в Переданні, богослів'я має зовсім інші значення, ніж те, що трактується сьогодні. Це Божий дар, плід внутрішньої чистоти християнського духовного життя. Богослів'я отожднюється із баченням Бога, із безпосереднім баченням особистого Бога, з особистим досвідом преображення творіння нествореною благодаттю». Таким чином, продовжує він, богослів'я – це не «теорія світу чи метафізична система», а «вираження та формулювання церковного досвіду, <...> не інтелектуальна дисципліна, а досвідна участь, спілкування»<sup>17</sup>.*

Такого стану богослів'я або життя в богослів'ї досягти очевидно не просто, тому св. Григорій Палама допускає, «що ті, хто не мав безпосереднього досвіду Бога, але довіряє святим, також можуть вважатися істинними богословами, але значно нижчого рівня»<sup>18</sup>. Це може означати, що для того, щоб стати хоча б таким богословом, потрібно наполегливо досліджувати свято-отцівську літературу та, за словом апостола Іоана, досліджувати Писання (Ін. 5: 39) і пам'ятати золоте правило св. Григорія Богослова: ми повинні богословствувати «за способом рибалок, а не Арістотеля»<sup>19</sup>.

Саме таким виявляється контекст, коли отці Церкви вживали термін «теологія», надаючи йому есхатологічного значення, значення богослів'я. Терміни «богослів'я» і «теологія» відсутні у Священному Писанні. Апологети II ст. критично ставилися до поняття теології, оскільки вважали його одним із таких, які описували і вводили в контекст язичницьких богів. Християнськими якостями «теологію» було наділено і акцептовано Оригеном і Климентом Олександрійським. Філософ Юрій Вестель, окреслюючи значення терміна «теологія», стверджує, що

<sup>16</sup> Цит. за: Нестерук А. В. Логос и космос: Богословие, наука и православное предание. М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. С. 45.

<sup>17</sup> Цит. за: Уер К. Уер К. Богословська освіта у Письмі та у святих отців. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45027418-107f-4f18-ba90-df5a10587c6c/content>

<sup>18</sup> Цит. за: Нестерук А. В. Логос и космос: Богословие, наука и православное предание. М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. С. 47.

<sup>19</sup> Цит. за: Уер К. Уер К. Богословська освіта у Письмі та у святих отців. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45027418-107f-4f18-ba90-df5a10587c6c/content>



*«у грецькій дохристиянській (і навіть деінде ранньохристиянській) літературі теологією називали вчення про богів, а теологами – поетів, що розповідали про богів, як Гомер, Гесіод»<sup>20</sup>*

та Піндара (522/518 до Р.Х. – 443/438 до Р.Х.), який описуючи здобутки людини, стверджує: «Всі засоби досягнень смертних походять від богів. Завдяки богам люди мудрі, мужні та красномовні»<sup>21</sup>. В Арістотеля «теологія» тотожна з філософією «як вчення про першоприну»<sup>22</sup>, а неоплатонік Прокл називав теологією вчення про вищі роди буття (генади), які він іменував «богами і числами»<sup>23</sup>. Така ретроспектива поняття теології допоможе зрозуміти його певну інертність, яке з огляду на етимологію покликане говорити про Бога, проте оперує дескриптивним оперативно-технічним інструментарієм.

*«Теологія» описує теоретичний або вербальний конструкт Церкви, історичний момент утворення форми Літургійного життя християнина. Тобто умовно можна сказати, що «є велике богослів'я ((англ. «divinity»)) – Сміх В.), а є мале богослів'я ((англ. «theology»)) – Сміх В.), яке досліджує велике – це і є теологія. Теологія систематизує, кодифікує, тексти Писання, з'ясовує приємство, генезу, зв'язки з історичним і культурним контекстом тощо»<sup>24</sup>.*

Інакше кажучи, «теологія» формулює словесний конструкт вчення, позбавлений будь-яких зобов'язань, тоді як «богослів'я» закликає людину до реалізації життя Церкви – життя в Бозі.

Намагаючись дати визначення поняттю «наука» (асоціативний ряд цього поняття, у випадку його застосування в контексті співвіднесення науки і релігії, можуть доповнювати такі терміни як «наукове знання», «об'єктивне знання», проте в ширшому сенсі зводити їх до поняття «наука» буде помилкою), варто зазначити, що наука за природою не є світоглядом

<sup>20</sup> Вестель Ю. Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-%20vikladannya-na-shlyahu-do-koncepciyi-svitskoyi-teologichnoyi-%20osviti-v-ukrayini.%20html>

<sup>21</sup> Pindari carmina cum fragmentis, wyd. Alexander Turyn, Krakow: Academia Polona Litterarum et Scientiarum, 1948. S. 76.

<sup>22</sup> Колодний А. Богослів'я. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. К.: Інститут філ-ії ім. Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 60.

<sup>23</sup> Прокл. Першооснови теології. Читанка з філософії. К.: Довіра, 1992. Т.1: Філософія стародавнього світу. С. 201–204.

<sup>24</sup> Хондзинский П., *прот.* «У нас нет права на ошибку». URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4964845.html>

або життєвою філософією і, не охоплюючи таких масштабів, є способом вивчення одного з аспектів реальності, а саме – зовнішнього, матеріального світу. Важко уявити людину, яка живе згідно з науковим методом або шукає в науці порад, морально-духовних орієнтирів для, приміром, виховання дітей. У 1998 році Американське Фізичне Товариство запропонувало виробити визначення науки, з яким погодилася би більшість науковців. Після кількох формулювань проект було припинено через відсутність згоди. Найбільш прийнятне визначення описало науку як *«дисциплінований пошук із метою розуміння природи у всіх її аспектах ... що вимагає відкритого і повного обміну ідеями і даними <...> та скептичного ставлення до власних результатів»*<sup>25</sup>. Наголошувалося, що результати повинні мати можливість бути відтвореними, модифікованими або сфальсифікованими незалежними спостерігачами, а вчені цінують інші, альтернативні способи розуміння природи, якщо ці альтернативи претендують на статус наукових теорій, вони повинні відповідати показаним далі принципам. Філософський енциклопедичний словник дає таке визначення:

*«Наука – соціально-значуща сфера людської діяльності, що спрямована на виробництво та систематизацію знань про закономірності дійсного засобами теоретичного обґрунтування та емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності)»*<sup>26</sup>.

А свт. Лука підкреслює, що *«Наука – це система, тобто не випадковий набір знань, вибудоване, впорядковане співвіднесення. Воно досягається класифікацією, тобто розподілом однорідних даних за групами і узагальненнями – тобто встановленням тих загальних формул і законів, яким підкоряється природа. Наукова діяльність рухається ... Цей процес в науці є децю динамічним: він проходить через запитання, шукання, сумніви, припущення, які врешті можуть виявитись і хибними»*<sup>27</sup>.

Можна доповнити, що наука – це особливий метод або комплекс методів для вивчення фізичної сфери чи видимої реальності, яка стосується всього,

<sup>25</sup> Macilwain C. Physicists seek definition of «science». Nature 392, 849 (1998). URL: <https://doi.org/10.1038/31758>

<sup>26</sup> Кримський С. Наука. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 410.

<sup>27</sup> Лука (Войно-Ясенецький), свт. Наука и религия. Дух, душа и тело. М.: Феникс, 2001. С. 11.



що має фізичні властивості, складається з матерії (атомів) та енергії; таким чином, вона включає в себе фізичний Всесвіт і все, що має в ньому фізичну природу. Науковий метод вивчення фізичної сфери – це емпіричний метод, який передбачає проведення спостережень, збір фактів і даних, а також проведення експериментів із використанням найсучасніших доступних технологій. Науковий метод також передбачає формування гіпотез, теорій і тлумачень для пояснення різноманітних явищ та їхню подальшу верифікацію. Потрібно також зауважити значний стрибок у дослідженнях фізичної сфери, що призводить до чергової диференціації науки на нові дисципліни (піддисципліни), предметом яких стають уже певні галузі тієї чи іншої дисципліни з чітко визначеним вектором дослідження.

Термін «наука», у контексті співвіднесення науки й релігії, як було зазначено, часто ототожнюється з такими поняттями як: «раціональність», «наукове пізнання», «наукове знання» тощо. Проте ці терміни мають власне смислове навантаження і повинні розрізнятися. «Науковим пізнанням» є певна організованість та цілеспрямованість у процесі досягнення відповідної мети. Тобто,

*«ознакою наукового пізнання є його системність, високий рівень організованості. Певна внутрішня організація властива пізнанню людини у всіх його проявах та різновидах. <...> Характерною ознакою пізнання в науці є його озброєність спеціальними засобами. З одного боку, це вся різноманітність матеріального оснащення дослідницького пошуку – наукові інструменти, прилади, устаткування, матеріали тощо; з іншого ж – не менше розмаїття логіко-методологічних засобів: поняттєво-категоріальний та концептуальний апарат усіх галузей науки, будь-які мовні структури і символіка, гіпотези, теорії, методи і т. ін.»<sup>28</sup>.*

«Науковим знанням» відповідно є результат процесу пізнання в науці, його продуктом. Р. Бхаскар, якого сьогодні в англо-американській філософії називають основоположником філософії критичного реалізму, стверджує, що «знання є соціальним продуктом, виробленим за допомогою попередніх соціальних даних; але ці об'єкти, з яких у соціальній діяльності науки виробляється знання, існують і діють цілком незалежно від людей»<sup>29</sup>.

<sup>28</sup> Семенюк Е. Філософія сучасної науки і техніки: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 8–9.

<sup>29</sup> Bhaskar R. A Realist Theory of Science. URL: [https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy\\_Bhaskar\\_A\\_Realist\\_Theory\\_of\\_Science.pdf](https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy_Bhaskar_A_Realist_Theory_of_Science.pdf)

**Висновки.** Отже, критично осмисливши та проаналізувавши джерела, можемо спостерігати певні формулювання тих чи інших термінів, які можуть бути співвіднесені в контексті взаємовідношення науки і релігії. Трюїзмом виявляється те, що наука була і залишається актуальною для людства, втім результати наукових досліджень не завжди мають вирішальне значення в інших не менш актуальних світоглядних питаннях, що зумовлює контакт науки і релігії. У сучасному світі віруюча людина не може ігнорувати роботу вчених, що має реверсивний ефект – людина науки не може ігнорувати релігійний контекст поставлених досліджень. Науковець повинен розуміти, що результати його досліджень поширюватимуться на всі сфери діяльності людини і матимуть наслідки для ширших питань, які перебувають за межами науки (приміром, наукове обґрунтування Великого вибуху неминуче порушує його каузальні аспекти, тобто чому/навіщо він стався? Це знаходиться поза науковою верифікацією), і секулярність чи атеїстичність деяких вчених не є аргументом для применшення важливості дискусії або діалогу між наукою і релігією.

«Наука» і «релігія» – поняття, які в контексті співіснування науки і релігії можна застосовувати за умови отримання їх дефініцій та встановлення їхніх чітких меж. Наука – сфера діяльності, спрямована досліджувати об'єктивну, видиму реальність, тоді як релігія прагне подолати межі видимого. Природничі науки і релігія, безперечно, є двома великими поглядами на світ. Наука намагається зрозуміти природу матеріального світу, його походження і закони, які у ньому панують. Релігія шукає сенс його життя, виходить за межі матеріального і ставить людину в контакт з нумінозним, тобто з тим, що перебуває за його межами. Віра і релігійний досвід виступають важливим фактором релігійного знання, яке формалізується в богослів'ї, в той час як «наукове знання» створюється формальними рамками законів і теорій, пов'язаних з емпіричною базою експериментів і спостережень. Чітке визначення природи і меж цих двох видів знання є фундаментальним для правильного встановлення взаємозв'язку між ними, проте з вищенаведеного ми бачимо важкість і навіть неможливість цілкового усунення загальних тверджень про «науку» чи «релігію». Врешті ми не повинні забувати про те, що «наука» і «релігія» в жодному разі не є реальними феноменами або суб'єктами, які буквально можуть вступати в діалог. Це певні абстракції чи знаки, що позначають плюралізм особистостей, спільнот, інституцій, практик, а також ідей і теорій, що постійно перебувають у запитальному становищі для пошуку розуміння, які з них і коли потенційно придатні до взаємодіючої з подальшим окресленням діалогічної чи інтеграційної площини або ж усвідомлення неспроможності їхнього гармонійного співіснування.

## Список джерел і літератури:

1. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. В українському перекладі з паралельними місцями та додатками. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. Agazzi E. Gödel's Impact on the Philosophy of Mathematics. Identity? Metaphysical Approach: Proceedings of the IIP Conference (2017, Zadar). Munster, 2021. P. 1–22.
3. Bhaskar R. A Realist Theory of Science. URL: [https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy\\_Bhaskar\\_A\\_Realist\\_Theory\\_of\\_Science.pdf](https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy_Bhaskar_A_Realist_Theory_of_Science.pdf) (Дата звернення: 11.10.2023).
4. Gödel K. Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I. Monatshefte für Mathematik und Physik. 1931. Vol. 38. P. 173–198.
5. Macilwain C. Physicists seek definition of «science». Nature 392, 849 (1998). URL: <https://doi.org/10.1038/31758> (Дата звернення: 15.01.2024).
6. Pindari carmina cum fragmentis, wyd. Alexander Turyn, Krakow: Academia Polona Litterarum et Scientiarum, 1948. S. 76.
7. Вестель Ю. Теологія як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-%20vikladannya-na-shlyahu-do-koncepciyi-svitkovoyi-teologichnoyi-%20osviti-v-ukrayini.%20html> (Дата звернення: 16.01.2024).
8. Дейко М., Дейко В., Дейко А. Українсько-англійський і англійсько-український словник широкого вжитку: в 4 т. Австралія-Англія: Видавництво «Рідна Мова», 1979. Т. 2. 556 с.
9. Климент Александрийский. Строматы. Подгот. Е. В. Афонасин. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. Т. 1 (Книги 1-3). 544 с.
10. Колодний А. Богослів'я. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 60.
11. Колодний А. Релігія. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 545–546.
12. Кримський С. Наука. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 410–411.
13. Кураев А., диак. Школьное богословие. Краматорск: Тираж, 2009. 418 с.
14. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. Сергиев Посад: СТСЛ, 2012. 586 с. Перевод монахини Магдалины (В. А. Рещиковой).
15. Лука (Войно-Ясенецкий), свт. Наука и религия. Дух, душа и тело. Москва: Феникс, 2001. 320 с.

16. Нестерук А. В. Логос и космос: Богословие, наука и православное предание. М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. 443 с. (Серия «Богословие и наука»).
17. Прокл. Першооснови теології. Читанка з філософії. К.: Довіра, 1992. Т.1.: Філософія стародавнього світу. С. 201–204.
18. Семенюк Е. Філософія сучасної науки і техніки: підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.
19. Службеник. Перша частина. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. 274 с.
20. Творения аввы Евагрия: аскетические и богословские трактаты. Москва: Мартис, 1994. 362 с.
21. Уер К. Богословська освіта у Письмі та у святих отців. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45027418-107f-4f18-ba90-df5a10587c6c/content> (Дата звернення: 15.01.2024).
22. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
23. Хондзинский П., прот. «У нас нет права на ошибку». URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4964845.html> (Дата звернення: 20.01.2024).

## References:

1. Bibliia (2004). Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. V ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy ta dodatkami. K.: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu The Bible. (Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments in Ukrainian translation with parallel passages and appendices. Kyiv) [in Ukrainian].
2. Agazzi E. (2021). Gödel's Impact on the Philosophy of Mathematics. Identity? Metaphysical Approach: Proceedings of the IIP Conference. (pp. 1–12). Zadar [in English].
3. Bhaskar R. (2015). A Realist Theory of Science. Retrieved from: [https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy\\_Bhaskar\\_A\\_Realist\\_Theory\\_of\\_Science.pdf](https://uberty.org/wp-content/uploads/2015/09/Roy_Bhaskar_A_Realist_Theory_of_Science.pdf) [in English].
4. Gödel K. (1931). Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I. Monatshefte für Mathematik und Physik Vol. 38. P. 173–198 [in German].
5. Macilwain C. (1998). Physicists seek a definition of science. Retrieved from: <https://doi.org/10.1038/31758> [in English].
6. Pindari carmina cum fragmentis. wyd. Alexander Turyn. (1948). Krakow [in Latin].
7. Vestel Yu. (2011). Theology as a science and subject of teaching: on the way to the concept of secular theological education in Ukraine. Retrieved from: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-%20vikladannya-na-shlyaxu-do-koncepciyi-svitskoyi-teologichnoyi-%20osviti-v-ukrayini.%20html> [in Ukrainian].

8. Deiko M., Deiko V., Deiko A. (1979). Ukrainian-English and English-Ukrainian dictionary of wide use: in 4 Vol. Avstraliia-Anhliia: Vydavnytstvo «Ridna Mova» [in Ukrainian].
9. Klyment Aleksandryiskyi. (2003). Stromaty [Stromaty]. Podhot. E. V. Afonasy. SPb.: «Yzdatelstvo Oleha Abyshko». T. 1 (Knyhy 1-3) [in Russian].
10. Kolodnyi A. (2002). Bohoslivia [Theology]. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk. V. I. Shynkaruk (hol. redkol.). Kyiv: Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abrys [in Ukrainian].
11. Kolodnyi A. (2002). Relihiia [Religion]. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk. V. I. Shynkaruk (hol. redkol.). Kyiv: Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abrys [in Ukrainian].
12. Krymskyi S. (2002). Nauka. [Science]. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk. V. I. Shynkaruk (hol. redkol.). Kyiv: Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abrys [in Ukrainian].
13. Kuraev A., deacon. (2009). School theology. Kramatorsk [in Russian].
14. Lossky V. N. (2012). Essay on the Mystical Theology of the Eastern Church. Dogmatic Theology. Sergiev Posad [in Russian].
15. Luke (Voino-Yasenetsky), svyatitel. (2001). Science and Religion. Spirit, Soul and Body. Moskva [in Russian].
16. Nesteruk A. V. (2006). Logos and Cosmos: Theology, Science and Orthodox Tradition. Moskva [in Russian].
17. Prokl. Pershoosnovy teolohii. Chytanka z filosofii. Filosofia starodavnoho svitu. Kyiv [in Ukrainian].
18. Semeniuk E. (2017). Philosophy of modern science and technology: textbook. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
19. Missal. (2011). The first part. Kyiv [in Ukrainian].
20. Tvoreniya avvy Evagriya: asketicheskiye i bogoslovskiy traktaty. (1994). [The Works of Abba Evagrius: ascetic and theological treatises]. Moskva: Martis [in Russian].
21. Ware K. (2004). Theological Education in the Scriptures and the Holy Fathers. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45027418-107f-4f18-ba90-df5a10587c6c/content> [in Ukrainian].
22. Shynkaruk V. I. (hol. redkol.). (2002). Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
23. Khondzinsky P. priest. (2017). «We have no right to make mistakes». Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4964845.html> [in Russian]